

Lokkich Fryslân

Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied,
1505 – 1830

LOKKICH FRYSLÂN

Een studie naar de ontwikkeling van de productiviteit
van de Friese landbouw
1505-1830

Merijn Knibbe

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2006

Historia Agriculturae 38

Published by / uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI)

Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: www.rug.nl/let/nahi

E-mail: nahi@let.rug.nl

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij de steun van:

Stichting Dr. H. Popta-Gasthuis

Ottema-Kingma Stichting

Stichting Juckema-Sideriusfonds

ISBN 90-367-2536-4

© 2006 Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher

Omslagfoto, omslagontwerp en vormgevingsadviezen: Edward Houting BNO

Kaarten op omslag: GIS, Fryske Akademy

Druk: Grafisch Centrum RUG

Inhoudsopgave

Lijst van kaarten	viii
Lijst van tabellen	viii
Lijst van grafieken	ix
Lijst van schema's	x
Woord vooraf	xi
1 Doel en opzet van deze studie	1
2 Methode	5
Boekhouden op micro- en macroniveau	5
Defleren	11
3 Bronnen	17
Inleiding	17
De jaarrekeningen van de gasthuizen	17
Historisch GIS Fryslân (I). Kadastrale opnames van omstreeks 1825	21
Historisch GIS Fryslân (II). Opname van de floreenbelasting in 1700 en de extrapolatie hiervan naar 1511	24
De boedelinventarissen van Hennaarderadeel, 1551-1565	36
4 Waren pachtprizen omstreeks 1511 hetzelfde als pachtprizen omstreeks 1830?	39
Inleiding	39
De overgang naar de nieuwe tijd	40
Pacht en eigendom	47
Het marktgerichte karakter van het landbouwbedrijf	68
5 Pachtprizen, 1505-1830	75
Twee ijkpunten: de kadastrale opmeting van 1821-1830 en de opname in 1511 van de belastbare waarde van de Friese landen	75
De opnames van 1830 en 1511: een interpretatie en vergelijking	75
Tijdreeksen, 1505-1830	86
Het Bildt, 1505-1752	88
De pachten van het Boelemagasthuis, 1579-1784	90
De pachten van het Sint Anthony Gasthuis, 1688-1830	93
De pachten van het Popta Gasthuis, 1712-1830	95

6 Enkele Friese lonen, 1697-1824	99
Inleiding	99
Enkele opmerkingen over de arbeidsmarkt voor agrarisch personeel in Friesland, 1511-1830	99
Dag- en jaarlonen van mannen en vrouwen	105
7 Een vergelijking van de Friese pachtreeksen met pachtreeksen uit andere gebieden	111
Inleiding: kern en periferie	111
Pachtprijzen in Friesland en Holland: van de kern naar de rand?	116
Groningen	122
De Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en West-Brabant	127
De Over-Betuwe	134
Kampereiland	136
Pachtprijzen per hectare in de kuststreken van Nederland, 1550-1830	137
8 Productiviteit	139
Inleiding	139
Pachten en lonen	141
Productiviteit, 1697-1860	143
Regionale verschillen binnen Friesland	149
9 Specialiseren, investeren en intensiveren, 1511-1830	157
Inleiding	157
Specialiseren: de situatie rond 1830 (I). Marktgerichtheid aan de ene kant	168
Specialiseren: de situatie rond 1830 (II). Zelfvoorziening aan de andere kant	180
Specialiseren: de situatie rond 1560	183
Specialiseren: de eerste helft van de zestiende eeuw	194
Specialiseren: prijzen en bedrijfsrichting	202
Intensiveren	211
Investeren	227
10 Pacht en economische ontwikkeling	245
11 Slotbeschouwing	251
Summary	269

Bijlagen	
I. Beroepsverdeling op basis van namenlijsten van Leeuwarder burgers, ca. 1510-ca. 1550	287
II. Concordans tussen de boedelinventarissen uit de transcriptie van Post en de in het Boerderijenboek van Van der Meer genoemde zathes en inventarissen	291
III. Prijzen van goederen, gebaseerd op de boedelinventarissen van Hen-naarderadeel volgens de transcriptie van Post, 1551-1565	294
IV. De beroepsverdeling in Leeuwarden in 1492 en 1511	295
Afkortingen	296
Geraadpleegde archieven	297
Literatuur	298
Over de auteur	311
Historia Agriculturae	312

Lijst van kaarten

Kaart 0.1	De Friese grieternijen	xiii
Kaart 4.1	De kust- en kleilanden tussen Harlingen en Jutland	40
Kaart 4.2	Noord-Nederland en het aangrenzende deel van de Duitse landen omstreeks 1650	43
Kaart 5.1	Grondgebruik in de Friese kleistreken omstreeks 1825	76
Kaart 5.2	Netto opbrengstwaarde van de percelen in de Friese kleistreken omstreeks 1825	77
Kaart 5.3	Pachtwaarde van percelen en zathen in het Friese kleigebied anno 1511	82
Kaart 5.4	Ligging van de landen van het Boelema Gasthuis, het Pop-ta Gasthuis en het Sint Anthony Gasthuis, 1830	88
Kaart 6.1	Vogelvluchtk kaart van Leeuwarden ca 1650	110

Lijst van tabellen

Tabel 3.1	Floreenwaarde in 1511 (1540) en 1700 van de landen gelegen in Bilgaard, Taniaburen en Het Nijland	31
Tabel 3.2	Floreenwaarde per pondemaat van fennen, mieden, saetland en leechlant/woldmiet in Leeuwarderadeel, 1540	34
Tabel 4.1	De opbrengsten van de boterwaag in Leeuwarden, 1524-1532	46
Tabel 5.1	Hooiopbrengsten van verschillende soorten graslanden in Friesland, 1810	80
Tabel 5.2	De bevolking van Leeuwarden en Friesland, ca. 1500-1830	85
Tabel 6.1	Schulden in boedelinventarissen aan vast personeel in stui-vers, Hennaarderadeel 1550-1565	103
Tabel 7.1	Pachten in Holland volgens Kuys en Schoenmakers, 1510-1650	117
Tabel 7.2	Pachten in Holland en Friesland, 1510-1650	118
Tabel 7.3	Pachten in De Beemster, Zeeland en Friesland, 1645-1830	121
Tabel 7.4	De theoretische invloed van verschillen in de ontwikkeling van productprijzen op de pachtprijzen	131
Tabel 7.5	Pachten op het Kampereiland, Zeeland en Friesland, 1682-1830	137
Tabel 7.6	Pachtprijzen in Friesland, de Over-Betuwe en Zeeland, 1580-1831	138
Tabel 8.1	Kosten en opbrengsten van een Fries landbouwbedrijf in de buurt van Sexbierum, 1799-1810	144

Tabel 9.1	Aangekochte diensten en goederen van een boerenbedrijf bij Sexbierum enerzijds voor het bedrijf en anderzijds voor de huishouding, in procenten van de totale kosten, 1799-1810	172
Tabel 9.2	Specialisatie in de activiteiten op boerenbedrijven op de Friese en Groningse kleigronden, begin negentiende eeuw	178
Tabel 9.3	Herkomst en bestemming van levensmiddelen op het zuivelbedrijf rond 1800	183
Tabel 9.4	Paarden en ploegen in Hennaarderadeel bij grotere bedrijven rondom 1560	187
Tabel 9.5	Data waarop tussen 1551 en 1565 in Hennaarderadeel boedelinventarissen waarin geen paard werd vermeld, werden opgemaakt	188
Tabel 9.6	Aantallen beroepsbeoefenaren en aantallen beroepen per beroepsgroep in Leeuwarden op basis van namenlijsten, ca. 1511-ca. 1550	196
Tabel 9.7	Areaal akkerland in Stiens, Finkum, Goutum en Wirdum, 1511, 1540 en 1768	203
Tabel 9.8	Pachten van akker- en grasland in Holland, 1570-1650	205
Tabel 9.9	De bevolkingsdruk op het platteland in Friesland, 1511-1795	212
Tabel 9.10	Aantal landgebruikers in Bilgaard, Miedum, Swichum, Huizum, Hempens, Teerns en Wirdum, 1511 en 1540	213
Tabel 9.11	Beroepen van stedelijke landgebruikers in Harlingen, 1700	226
Tabel 9.12	Bedijkingen en inpolderingen in Friesland, 1505-1752	229
Tabel 9.13	Meldingen van watermolens in de boedelinventarissen van Hennaarderadeel, 1551-1565	233
Lijst van grafieken		
Grafiek 2.1	Gedefleerde pachten van de Boelema zathen, 1579-1784	13
Grafiek 3.1	Pachten per pondemaat van Jelkemazathe te Ternaard, 1511-1934	20
Grafiek 5.1	Pachten van de Bildtboerderijen in guldens per morgen, 1502-1752	90
Grafiek 5.2	Nominale pachtprizen, propijnen en floerenbelasting van de landen van het Boelema Gasthuis in guldens per pondemaat, 1579-1784	91
Grafiek 5.3	Gemiddelde pacht van de zathen van het Ritske Boelema Gasthuis met en zonder de zathe te Pietersbierum in guldens per pondemaat, 1620-1720	93

Grafiek 5.4	Pachten van het Sint Anthony Gasthuis in guldens per pondemaat, (1559)1668-1850	94
Grafiek 5.5	Pachten per pondemaat van het Popta Gasthuis, 1712-1824	96
Grafiek 6.1	Jaarlonen van inwonend personeel in guldens, 1697-1824	107
Grafiek 6.2	Daglonen van mannen en vrouwen in stuivers, 1712-1830	109
Grafiek 7.1	Pachten in Zeeland, 1667-1830	129
Grafiek 7.2	Pachtprijzen in Zeeland en Friesland in guldens per hectare, 1575-1860	130
Grafiek 7.3	Pachten in Friesland en de Over-Betuwe, 1635-1835	135
Grafiek 8.1	Pacht van een gemiddelde hectare land van het Popta Gasthuis gedeeld door een loonindex van dag- en jaarlonen van mannen en vrouwen 1722-1822	141
Grafiek 8.2	Totale factorproductiviteit in Friesland 1697-1860 en arbeids- en landproductiviteit in Groningen, 1762-1860	146
Grafiek 8.3	Pachten per hectare van de Boelemazathen als aandeel van de Bildtpacht per hectare, 1579-1752	150
Grafiek 9.1	Boterprijzen gedeeld door tarweprijzen, 1500-1770	206
Grafiek 9.2	Boter- en vleesprijzen gedeeld door de roggeprijs, 1540-1800	209
Grafiek 9.3	Rogge-, gerst- en haverprijzen gedeeld door de tarweprijs, 1632-1812	210
Grafiek 9.4	Grootteklasse van de boerderijen in het kleiweidegebied, het veenweidegebied en de bouwhoek, 1794.	224
Grafiek 9.5	Grootteklasseverdeling van de boerderijen in Hennaarderadeel gebaseerd op grootvee-eenheden, omstreeks 1560	225
Lijst van schema's		
Schema 2.1	De relatie tussen de omzet en de kosten van een bedrijf/sector	7
Schema 4.1	Rechten die een rol speelden bij het eigendom en het pachten van land	51
Schema 9.1	Ontwikkeling van de bedrijfsgrootteontwikkeling in een aantal grietenijen, 1511-1794	222

Woord vooraf

Na mijn promotie in 1993 nam ik het plan op een monografie te schrijven over de lange termijn ontwikkeling van de kostenkant van de Friese landbouw. Het resultaat van dit plan ligt voor u. Het zal geen verbazing wekken dat het project, vergeleken met de eerste plannings, ietwat uitgelopen is. Maar dit had ook voordelen. In 1993 had ik niet kunnen bedenken dat grote gedeeltes van mijn verhaal gebaseerd zouden zijn op internetsites met zeer uitgebreide databestanden zoals *www.hisgis.nl*. En ook andere voor deze publicatie cruciale bronnenpublicaties zagen pas na 1993 het licht. De, deels door de beschikbaarheid van bronnen gedicteerde, lange periode die in dit boek behandeld wordt, leidde ertoe dat veel ruimte moest worden besteed aan (veranderingen in) concepten als pacht en eigendom. Soms klopte ook het ‘plaatje’ dat bekend is voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw niet met de ontwikkelingen in Friesland.

Dit gold bijvoorbeeld voor de invloed van prijsontwikkelingen op de landbouw, wat mij noodzaakte om met gebruik van een aantal uitgebreide en deels op internet beschikbare databestanden aandacht te besteden aan de prijsontwikkelingen. Het gebrek aan gegevens over de ontwikkeling van de arbeidsdeling op het Friese platteland in de zestiende eeuw noopte me een statistische analyse te maken van de ontwikkeling van de arbeidsdeling in Leeuwarden in deze periode. Een publicatie van de gegevens over de grondbelasting in de klokslag van Leeuwarderadeel in 1540 was dusdanig boeiend dat ik hem niet aan de kant kon laten liggen. Zelfs heb ik mij tot mijn niet aflatende verbazing begeven op het smalle en doornige pad van de Friese filologie! Maar dit hoort allemaal bij het normale proces van ‘voortschrijdend inzicht’ dat gepaard gaat met het uitvoeren van een onderzoek. Opvallender was dat ik van diverse kanten vrijelijk de beschikking kreeg over aanzienlijke databestanden. Dat leverde telkens aanzienlijke vertraging op, maar is de diepgang van het verhaal zeer ten goede gekomen. Door al deze ontwikkelingen is het boek, in plaats van een scherp afgebakende monografie, eerder een integratieve studie geworden.

In de wetenschap komt het voor dat onderzoekers hun gegevens al te jaloers bewaren en beschermen. Deze studie heeft echter enorm geprofiteerd van mensen die hun data belangeloos deelden. De volgende personen en instellingen moeten worden bedankt: Jan Post voor het aanvullen en vrijelijk ter beschikking stellen van zijn transcripties van boedelinventarissen. Hans Mol, Sander Strating en de Fryske Akademy voor het vrijelijk ter beschikking stellen van de gegevens in het Historisch GIS systeem zowel als het bieden van ad lib ondersteuning bij

het bewerken van deze gegevens. Otto Knottnerus, Hans Mol (opnieuw), Erwin Karel en Richard Paping hebben het manuscript kritisch doorgelezen. Jan Luyten van Zanden wees mij op het werk van Hoffman. Evenals bij mijn proefschrift leverde het NAHI redactionele ondersteuning, deze keer in de vorm van bijdragen van Erwin Karel en Saakje van Dellen. En evenals bij mijn proefschrift kwam het de effectiviteit en efficiency van het project zowel als mijn humeur zeer ten goede dat dit niet op basis van onderzoeksvorstellen, projectbeschrijvingen en de toestemming van beleidsambtenaren gebeurde maar op basis van vertrouwen. Rest mij om mijn vakbroeders en -zusters op het gebied van de landbouwgeschiedenis te wijzen op het werk van de buiten Friesland te onbekende Obe Postma (1868-1963). Deze Fries promoveerde in 1895 bij de latere Nobelprijswinnaar Van der Waals en werd de bekendste Friese dichter van de twintigste eeuw. Als landbouwhistoricus publiceerde hij zijn belangrijkste werken in 1934, 1937 en 1952. In deze werken pionierde hij met het systematische gebruik van grote aantallen zestiende en zeventiende-eeuwse boedelinventarissen voor het beschrijven van het Friese boerenbedrijf. Bovendien legde hij de basis voor de methode die ten grondslag ligt aan de reconstructies van het pre-kadastrale kaartmateriaal in het Historisch GIS systeem van de Fryske Akademy waar deze studie zo van geprofiteerd heeft.

Kaart 0.1 De Friese grieternijen

De Friese grieternijen. In deze studie worden enkele kaarten gepresenteerd. De grieternijen waar deze kaarten over gaan zijn, gerekend vanaf het noordoosten, Oost- en West-Dongeradeel, Ferwerderadeel, Het Bildt, Leeuwarderadeel, Leeuwarden (inclusief het zuidelijke gedeelte van Leeuwerderadeel), Barradeel aan de kust, Baarderadeel onder Leeuwarden, Menaldumadeel, Franeker en Franekeradeel, Hennaarderadeel, Wonseradeel, Harlingen, Bolsward, Sneek, IJlst en Wymbritseradeel. Samen vormen deze grieternijen verreweg het grootste deel van het Friese kleigebied. Van de andere grieternijen is de informatie waar het kaartmateriaal op is gebaseerd momenteel nog niet in het juiste formaat beschikbaar.

